

ÎNCEPUTURILE LITERATURII DIDACTICE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA (SECOLELE XVI-XVII)

O încercare de reconstituire a realității școlare transilvănene din Evul Mediu este o problemă destul de dificilă, întrucât informațiile documentare referitoare la situația existentă sunt destul de rare și relativ sumare.

În secolul al XVI-lea nu exista învățământ românesc de masă organizat, știința de carte dobândindu-se, în general, pe lângă biserici sau mănăstiri. Este semnalată existența unor astfel de “centre de instrucție” care iau naștere în jurul mănăstirilor: Prislop, Peri-Maramureș, Vad, Feleac, centre care aveau în vedere pregătirea de preoți, dieci, ori grămătic¹.

Ceea ce este caracteristic secolelor XVI-XVII, pentru românii din Transilvania care aveau privilegiul de a primi “învățătura”, este o instrucție la nivel elementar: citit, scris și deprinderea cântărilor bisericești sau, cel mai adesea, deprinderea învățăturilor creștine și a cântărilor pe cale orală, prin memorare, predarea fiind făcută de obicei de către preotul satului sau de vreun călugăr. De cele mai multe ori, pregătirea creștină, pentru majoritatea copiilor, nu avea o finalitate superioară, în sensul că foarte puțini se îndreptau spre studii mai înalte. Cei care, provenind din familii mai înstărite, într-adevăr au putut să-și continue învățătura, au frecventat școlile maghiare sau germane transilvănene, urmând în general cariera preoțească sau rămânând în slujba celor care i-au sprijinit². De altfel, o cale de ascensiune pentru românii transilvăneni, foarte multă vreme singulară, era aceea de a deveni preot, însă, situația preoților români din Transilvania în secolele XVI-XVII nu se deosebea prea mult de cea a poporului de rând, mărturiile de epocă referitoare la acest fapt fiind “unanim defavorabile”: era suficient pentru un preot să cunoască aproximativ rânduielele și muzica bisericească și puțin citit-scris³.

Desigur că, pentru perioada de început a domeniului care ne interesează, documentele sunt sporadice, incomplete, elucidarea adevărului istoric fiind o problemă destul de dificilă. Există însă și documente care certifică o altfel de situație. Avem aici în vedere informațiile referitoare la școala din Șcheii Brașovului, considerată ca fiind cea mai veche școală românească din Transilvania⁴. Apariția

¹ *Istoria învățământului din România* 1971, p. 31.

² Dumitran, Botond 2000, p. 96.

³ Căndea 1979, p. 292.

⁴ În legătură cu anul apariției acestei școli, există discuții și controverse. Astfel, Andrei Bârseanu și Sextil Pușcariu consideră că școala a luat ființă în anul 1495, în timp ce N. Sulică și V. Oltean sunt de părere că școala datează din jurul anului 1399. Pentru amănunte vezi *Istoria învățământului din România*, p. 113 și Oltean 1989, p. 20.

ei s-a datorat, cu siguranță, influenței sașilor brașoveni, fiind recunoscut faptul că atât sașii cât și maghiarii din Transilvania aveau deja în secolul al XVI-lea un învățământ organizat, instituționalizat, care, sub influența ideilor Reformei, se va dezvolta în noi forme de manifestare.

În acest caz, nu este deloc impropriu utilizarea termenului de “școală”, întrucât exista o clădire destinată procesului de învățământ, dascăli, material didactic. Clădirea din piatră datează din 1597 și era într-adevăr una impozantă pentru acea vreme, fapt multă vreme singular în realitatea școlară transilvăneană românească⁵.

Școala avea două cursuri: unul primar, cu termen redus, în care erau predate într-o formă sumară numai cunoștințele elementare, fiind urmat mai ales de localnici, din rândul cărora se recrutau viitorii comercianți, și un curs superior, pentru viitorii clerici sau dascăli, care veneau la Brașov din toată Țara Bârsei și din alte părți ale Ardealului⁶.

Cine erau îndrumătorii acestei școli, “dascălii” ce puteau asigura educația în acest lăcaș, știut fiind faptul că proporția știutorilor de carte în secolul al XVI-lea este foarte redusă? Bineînțeles că trebuie să pornim de la premisa că așa-zisul “intelectual” trebuia să fie un cleric. Documentele existente înregistrează trei categorii de astfel de îndrumători: preoții (există informații ce reliefează faptul că unii din preoții din Șcheii Brașovului erau adevărați cărturari, ce activau și ca “scriitori la cetate, copiști de manuscrise, delegați pentru relațiile economice și chiar politice cu Muntenia și Moldova, dascăli la școală; exemple de astfel de preoți: protopopul Mihai, popa Bratu, popa Costea etc.), “grămăticii”, care îndeplineau munca de copiști în cancelarii, și “dascălii”⁷. Accepțiunea acestui ultim termen este aceea de cântăreț de biserică, diac, persoană ce îndeplinea însă și sarcini legate de școală. Cu timpul, lărgindu-și aria semantică, el va deveni sinonim cu “învățător”, “profesor”.

Contactul nemijlocit pe care acești cărturari îl aveau cu dregătorii și cărturarii sași ai orașului Brașov i-a stimulat cu siguranță în plan cultural, iar sub influența ideilor Reformei a început să se întrezărească importanța educației și, mai cu seamă, a educației în limba română.

Problema care se pune în continuare este cea a materialului utilizat în ipostaza de manual. Bineînțeles că a vorbi despre manuale, în accepțiunea curentă a termenului, în realitatea școlară românească transilvăneană a secolelor XVI-XVII, este prematur. Ne situăm într-o epocă în care cartea tipărită este foarte scumpă și încă rară. Ea este destinată nevoilor bisericii, posesorii ei fiind lăcașurile de cult sau comunitățile sătești. Multă vreme singulare în spațiul spiritual românesc, cărțile religioase “sunt nevoite” să îndeplinească și o funcție socială mai largă, aceea de a ajuta la dobândirea cunoștințelor legate de citit și scris.

⁵ Oltean 1989, p. 33.

⁶ *Ibidem*, p. 16, 33.

⁷ *Ibidem*, p.16.

Înainte însă de cartea tipărită, dar și în paralel cu aceasta, s-a utilizat ca material didactic cartea manuscrisă. Astfel, în cadrul aceleiași școli din Șcheii Brașovului s-a constatat, pe baza însemnărilor marginale, utilizarea în procesul de învățământ a următoarelor manuscrise: *Omiliarul*, *Molitvelnicul slavon*, *Least-vița-Scara Sf. Ioan*, *egumen al mănăstirii din Muntele Sinai*, *Carte folositoare de suflet*, *Cuvântările lui Efrem Sirul*, *Ioan Cantacuzino*, *Opera polemică împotriva dogmei mahomedanilor și iudeilor*, *Învățăături morale din viețile sfinților – cuvântări la sfinți și pilde de folos sufletesc*, *Octoihul*, *Psaltirea*, *Ceaslovul*.

Cercetări mai noi asupra manuscriselor din secolul al XVI-lea scot în evidență faptul că instruirea în școală nu se făcea numai după texte religioase oficiale, ci și cu ajutorul unor altfel de scrieri: juridice, religioase apocrife etc. Unele dintre aceste manuscrise au o structură bilingvă sau au text în limba română intercalat, fapt ce dovedește scopul lor didactic⁸.

Despre cărți școlare românești (special destinate școlii) nu se poate vorbi în Transilvania mai repede de sfârșitul secolului XVII, mai exact anul 1699, când apare *Bucoavna* de la Bălgrad, care constituie un adevărat punct de referință pentru istoria învățământului românesc transilvănean. Practic, cu această lucrare se deschide seria de cărți special concepute pentru școală, ele apărând ca o necesitate stringentă impusă de evoluția învățământului.

Prin urmare, în secolele XVI-XVII s-a utilizat, în ipostaza de manual, cartea religioasă, bineînțeles fără se țină cont de vreun principiu metodic sau didactic. Cărțile bisericești⁹ cel mai des utilizate în deprinderea noțiunilor de citit și scris erau catehismele și psaltirile.

Catehismul (ortodox, catolic sau protestant) este o carte de doctrină religioasă în care sunt expuse, de obicei sub formă de întrebări și răspunsuri, principiile fundamentale creștine. În conținutul catehismului se găsesc: rugăciunile Tatăl nostru și Crezul, explicate pe înțelesul celor mulți, analiza celor zece porunci, întrebări și răspunsuri privind definiția practicilor sacramentale, interpretarea celor nouă Fericiri rostite de Hristos în Predica de pe munte. În economia textului catehismului, preponderente sunt elementele moralei creștine, acestea conferind o importanță aparte acțiunii de educație morală, de pregătire a creștinului pentru viața religioasă¹⁰.

⁸ *Istoria învățământului din România*, p. 112.

⁹ Albu, în *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, publică o listă a cărților bisericești utilizate în școlile transilvănene în secolul al XVI-lea: *Catechismul luteran*, Sibiu, 1544, *Catechismul de la Brașov. Întrebarea creștinească*, Brașov, 1559, *Tetraevanghelul*, Brașov, 1561, *Tâlcul Evangheliilor*, *Molitvelnicul*, Brașov, 1564, *Psaltirea românească*, Brașov, 1570, *Pravila Sfinților Apostoli*, Brașov, 1570, *Psaltirea*, Brașov, 1577, *Cartea ce se cheamă Evanghelie cu învățătură*, Brașov, 1580-1581, *Psaltirea slavo-română*, Brașov, 1577, *Paliia*, Orăștie, 1582, *Cărticică de cântări sau Psaltirea slavo-română*, *Triodul*, 1578, în slavonește, fără să se știe locul tipăririi, *Evangheliarul*, 1579, 1583, *Octoihul*, partea I, 1569, partea a II-a, 1575, *Sbornic slavonesc*, Sas-Sebeș, 1580.

¹⁰ Radosav 1997, p. 27.

Catehismele sunt primele cărți tipărite în limba română, ele fiind rezultatul influenței ideilor Reformei religioase. Utilizarea lor avea ca scop familiarizarea ortodocșilor cu noile învățături, fiind cu siguranță prezente și în procesul de instrucție a tinerei generații.

În secolul al XVI-lea se tipăresc două catehisme în limba română: *Catehismul*¹¹ de la Sibiu, apărut în anul 1544, carte din care nu s-a păstrat nici un exemplar, și *Catehismul* de la Brașov, apărut în anul 1560. Deși au fost scrise în scop prozelit, importanța lor rezidă din faptul că au fost deschizătoare de drumuri în ceea ce privește cartea în limba română. Datorită ideii referitoare la importanța promovării cuvântului lui Dumnezeu în limba națională, idee răspândită și de cele două *Catehisme*, s-au putut îndeplini două deziderate: introducerea limbii române în biserică și tipărirea cărților de cult în limba română.

Privitor la utilizarea acestor cărți religioase în instruirea copiilor, există puține informații documentare. Astfel, documentele oficiale ale Brașovului consemnează momentul festiv al dăruirii *Catehismului* tipărit în 1560 școlii din Șcheii Brașovului: “În 12 martie Iohannes Benkner, judele Brașovului, a dăruit valahilor de lângă oraș Catehismul spre învățatură ca să-i reformeze, însă aceasta a ajutat puțin”¹². Acest document constituie prima recunoaștere oficială a promovării unui învățământ în limba română în școala șcheiană¹³.

De asemenea, tot referitor la întrebuintarea în școală a *Catehismului* din 1560 avem mărturia diaconului Oprea, psalt și profesor la școala românească din Șcheii Brașovului. Acesta, în epilogul unui *Octoih* tradus și copiat în 1570 din porunca episcopului Pavel Tordași, subliniază faptul că Vlădica Pavel “(...) au porâncit în școală mearșterii și dascălii să înveațe rumânește den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de nainte (Catehism) și ce va da sfinția lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besereacă, așa mai vârtos cuvântul lui Dumnedzeu trebuiaște să înțeleagă feciorii, dară cum să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțelege nimea. Iară sîrbeaște și letineaște să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelimea n-are lipsă de-a știrea (...)”¹⁴.

Un al doilea tip de carte religioasă prin intermediul căreia se învăța cititul și scrisul este psaltirea. Aceasta e una din cele mai răspândite cărți de cult din secolul al XVI-lea. Din punctul de vedere al conținutului, psaltirile cuprind cei 150 de psalmi atribuiți regelui David, dar uneori sunt încorporate părți din Vechiul Testament sau sunt incluse elemente ale imnografiei creștine: “Imnul Maicii Domnului”, “Imnul lui Zaharia Înaintemergătorul”¹⁵.

¹¹ Amănunte despre disputele iscate în jurul acestei tipărituri: anul, locul apariției, tipograf, vezi la Jakó 1964, p. 97-115, Demény 1986, Gheție, Mareș 1985, p. 96-98, 220-221.

¹² Oltean 1989, p. 42.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Cartoian 1980, p. 98.

¹⁵ *Ibidem*, p. 24.

În secolul al XVI-lea, din cele 44 de tipărituri chirilice ieșite de sub teascurile tiparnițelor din Țara Românească și Transilvania, 10 reprezintă diferite ediții de Psaltire¹⁶. Primele astfel de cărți apărute în secolul al XVI-lea sunt slavo-române. Intercalarea textelor în limba română printre cele în limba slavonă a suscitad numeroase discuții și controverse¹⁷. S-a ajuns la concluzia că aceste texte cu “otveat”¹⁸ erau sigur utilizate în școli. Limba slavonă nu putea fi învățată de români decât prin intermediul limbii materne, aceasta fiind și explicația intercalării textelor românești în cele slavone. Prin urmare, cu ajutorul unor astfel de texte, într-o epocă dominată pe plan cultural de slavonă, limba română utilizată drept instrument de învățare și aprofundare a limbii slavone devine obiect de studiu secundar, având anumite reguli de scriere care trebuiau deprinse de cei ce urmau școlii timpului, chiar și pentru a învăța mai ușor limba sacră a vremii¹⁹.

Beneficiul apariției acestor tipărituri în limba română a fost imens pentru români, având loc practic “...o vastă acțiune de educație”, pentru că “scrisul în limba vie are ca scop învățatura și îndreptarea poporului”²⁰.

Pe baza însemnărilor marginale făcute de către slujitorii școlii din Șcheii Brașovului s-a putut stabili, lucru deosebit de important pentru istoria literaturii didactice, ce fel de cărți se mai utilizau în secolul al XVI-lea în ipostaza de manuale: *Octoiul Mic*, 1556 (cartea de cântări pe opt glasuri), *Liturghierul*, 1570 (carte de cult, dar și cu întrebuițare școlară, pentru inițierea dascălilor-cântăreți sau a viitorilor preoți), *Evangheliarul românesc*, 1561, *Tâlcul Evangheliei*, 1567, *Cazania a II-a*, 1580-1581, *Sbornicul* (culegere de texte din viețile și învățăturile sfinților, care oferea învățăceilor modele de comportare socială)²¹.

În secolul al XVII-lea, în ceea ce privește realitatea școlară, se poate vorbi despre un interes deosebit al principilor pentru întemeierea unui învățământ românesc organizat. Existau, bineînțeles, școli reformate, școli ce au fost cu siguranță, frecventate și de copii ai românilor. Relevantă pentru această stare de fapt este porunca din 23 iunie 1624 dată de Gabriel Bethlen, conform căreia li se interzicea nobililor să-i mai împiedice pe copiii de iobași în frecventarea școlilor reformate, instituindu-se chiar o taxă de pedeapsă²². Beneficiind de această politică școlară susținută de principii transilvăneni, mulți tineri români vor

¹⁶ Acest număr e depășit doar de cel al diferitelor ediții slave, slavo-române și române ale celor patru Evanghelii. Din cele zece ediții, doar trei sunt datate pe baza epilogului cărții: *Psaltirea românească*, 1570, *Psaltirea slavonă*, 1577, *Psaltirea slavo-română* din același an, toate trei tipărituri coresiene. Celelalte șapte ediții sunt cunoscute doar prin intermediul unor exemplare defecte, de cele mai multe ori unicate; vezi Demény, Demény 1986, p. 226-249.

¹⁷ Gheție 1978, p. 73.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Cândea 1979, p. 322.

²¹ Oltean 1989, p. 41-42.

²² Lupaș 1940, p. 218.

ajunge la gimnaziile și colegiile din Baia Mare, Cluj, Alba Iulia, Aiud, iar de acolo unii chiar la universitățile din străinătate.

Ideea întemeierii școlilor în limba română s-a axat pe aceleași coordonate ale Reformei. Se știe cu certitudine, deși nu există documente referitoare la anul înființării lor, că în secolul al XVII-lea funcționau școli calvine românești în orașele Hațeg, Lugoj și Caransebeș. De asemenea, trebuie neapărat subliniată importanța școlii românești de la Făgăraș, întemeiată de principesa Susana Lorántfi în 3 aprilie 1657²³.

Dincolo de faptul că școlile protestante erau întemeiate cu scop prozelit, prin faptul că trebuiau să alcătuiască planuri de învățământ, să cheme profesori de mare notorietate (aici avem în vedere învățământul mai înalt), să tipărească manuale, să înființeze biblioteci, aceste instituții vor acționa ca niște adevărate instrumente de cultură, având un impact destul de mare asupra societății transilvănene. Cu ajutorul lor va lua naștere o nouă categorie socială, cea a “știutorilor de carte” români. Aceștia se vor constitui într-o generație care va conștientiza faptul că accesarea la funcții sociale mai înalte se poate face și prin intermediul științei de carte.

Alături de aceste școli au continuat să existe, cu siguranță, formele de instrucție din secolul al XVI-lea, mai cu seamă în mediul rural. Este vorba de acele nuclee formate în jurul bisericilor ori mănăstirilor și în cadrul cărora copiii erau învățați să scrie și să citească sau numai preceptele învățaturii creștine.

În ceea ce privește cărțile care sunt utilizate în acest secol în procesul de instrucție, ele sunt cam aceleași ca și în secolul precedent, dovezile documentare referitoare la acest aspect fiind însă foarte puține. Va continua, sub presiunea ideilor Reformei religioase, în speță a calvinismului, și în acest secol acțiunea de tipărire a cărților în limba română. Drept urmare, în Transilvania, la mijlocul secolului al XVII-lea, apar trei catehisme: *Catehism calvinesc*, Alba Iulia, 1642, *Catehism calvinesc*, Alba Iulia, 1648, *Scutul catehismului*, Alba Iulia, 1656, și o *Psaltire*, Alba Iulia, 1651²⁴.

Date concrete despre utilizarea catehismelor în școală în această perioadă nu sunt prea multe. Se știe cu certitudine că printre condițiile puse de Ștefan Geleji, superintendentul Bisericii Reformate din Transilvania, candidaților pentru obținerea scaunului vlădicesc vacant, erau și câteva referitoare la conținutul învățământului și la tipul de manual utilizat (catehismul): “(...) să înființeze aici lângă sine, sau unde ar fi potrivit, o școală bună românească, în care să țină doi sau trei învățători pricepuți, cari știu bine latinește, grecește și românește, cari să

²³ Această școală a funcționat între anii 1657-1700 alături de școala calvină maghiară, fiind susținută de boierii și preoții români din ținutul Făgărașului, precum și din taxele plătite de elevii mai înstăriți. Pentru amănunte vezi Lupaș 1940, Albu 1944, *Istoria învățământului din România*, p. 138-140.

²⁴ *B.R.V.*, vol. I, p. 107, 160, 207, 184.

învețe pe copii și tinerii români atât limba latină, cât și religia creștină”, “Să țină o tipografie și ucenici tipografi, cu cari să tipărească atât pentru întremarea bisericii cât și pentru desvoltarea școlii lor, cărțile de trebuință”, “Să tipărească catechismul tradus în românește și să dispună să-l învețe copiii și fetele în ore anume precizate”²⁵.

De asemenea, din Regulamentul școlii românești din Făgăraș, întocmit de principesa Susana Lorántfi la 3 aprilie 1657, reies informații prețioase referitoare la școală și la materialul didactic utilizat. În legătură cu maestrul (profesorul) român se specifică următoarele: “... să învețe mai întâiu atât pe cei mari cât și pe cei mici Abeceul românesc, după aceleași litere să-i învețe să scrie bine și cu adevărat românește, îndeosebi să-i deprindă cu citirea *Testamentului Nou*, a *Psaltirii*, a *Catechismului* tipărite la Alba Iulia [...] Pe grămăticii și alți ucenici cari cercetează școala în speranța serviciului bisericesc să-i învețe și felul cum să predice sau numai câte ceva din *Catechism*”²⁶.

Aceste cărți, dincolo de scopul lor propagandistic, sunt jaloane importante în evoluția culturii române în general și a învățământului în special. Prin utilizarea lor în procesul de instrucție, românii au conștientizat faptul că este posibil un învățământ de masă în limba română, aceste cărți contribuind din plin la dezvoltarea limbii române literare și la răspândirea științei de carte.

Secolul al XVII-lea rămâne însă unul de referință în istoria literaturii didactice românești din Transilvania, întrucât acum apare primul manual românesc în adevăratul sens al cuvântului. E vorba de *Bucoavna* apărută la Bălgrad în anul 1699. Titlul complet al acesteia este *Bucóvna, ce are în sine deprinderea învățaturii copiilor la carte și simbolul credinții creștinești, zece porunci ale Legii Vechi și ale cei noao, șapte Taine ale Bisericii Răsăritului, i proci. Cu voia presfințitului chir Atanasie, Mitropolitul Țării Ardealului. Acum întâi într-acest chip tocmită și tipărită, în sfânta Mitropolie în Belgrad, de Mihai Iștvanovici tipograful. – Anul Domnului 1699*²⁷.

Manualul, apărut sub patronajul Mitropoliei Ortodoxe din Transilvania, cu directa încuviințare a mitropolitului Atanasie Anghel, este tipărit de Mihai Iștvanovici în același an în care apare și *Chiriadromionul*. Ca și model se presupune că s-a folosit o bucoavnă slavonă, care utiliza ca terminologie gramaticală materialul din gramatica rusească de la 1648 a lui Meletie Smotrischi²⁸.

Se consideră că autorul bucoavnei ar fi chiar Mihai Iștvanovici, care ar fi adus-o, “cel puțin ca proiect, din Muntenia”²⁹. Studii mai recente încearcă să demonstreze, pe baza textelor din cuprins, că definitivarea ei s-a produs în

²⁵ Lupaș 1940, p. 206-207.

²⁶ *Ibidem*, p. 270-277.

²⁷ *Bucoavna* 1989, p. 133.

²⁸ Ghibu 1975, p. 33.

²⁹ *Ibidem*.

Transilvania³⁰. Manualul, prin felul cum e întocmit, bazându-se pe întrebări și răspunsuri, se încadrează în curentul modern european. Iese în evidență efortul cu care s-a încercat adaptarea textelor la nivelul de înțelegere al elevilor, bucoavna înscriindu-se în seria unor manuale de ținută europeană precum: J. A. Comenius, *Januae linguae latinae vestibulum*, Leutschoviae, S. Brewer, 1697, P. Canisius, *Krataka abekavica*, Tirnavia, Typ. Acad., 1697, J. A. Comenius, *Orbis sensualium trilingvis*, Claudiopoli, N. Kis de M. Totfalu, 1698 etc.³¹.

Această carte este prima dintr-un lung șir de bucoavne, cărți școlare a căror existență se întinde până în secolul al XIX-lea, ele putând fi considerate pe drept cuvânt “[...] pietrele fundamentale ale edificiului culturii noastre”³².

Intrând în secolul al XVIII-lea, problema manualelor școlare devine cu totul alta. Schimbările socio-politice suferite de Transilvania afectează din plin și învățământul. Dacă, în secolele precedente, manualele școlare erau rare, în ipostaza materialului didactic utilizându-se, cu precădere, cărți religioase, începând cu secolul al XVIII-lea, datorită intenției de a depăși faza de “alfabetizare”, asistăm la nașterea, dezvoltarea și diversificarea acestora.

CARMEN STÎNEA

THE BEGINNINGS OF DIDACTIC ROMANIAN LITERATURE FROM TRANSYLVANIA (XVITH-XVIITH CENTURIES)

This study presents some aspects concerning the didactic Romanian literature from Transylvania. A first stage is the period between XVIth-XVIIth centuries when religious books were used as textbooks in schools.

The religious books were the only ones in the spiritual Romanian space, for a lot of time, which also performed a wider social function, that of helping to acquire knowledge about reading and writing. In general, the didactic material from these centuries was formed from Psalter, catechism and ABC book. Printing these books in Romanian, action generated by the ideas of the Religious reform, had certainly positive consequences on the Romanian school, people from Transylvania becoming aware of the fact that a mass education in the language of the nation was possible.

³⁰ Este vorba de *Rugăciunile dimineții*, texte ce au fost preluate din *Ceaslovețul* de la Bălgrad (1685) sau Sibiu (1696). Pentru amănunte, vezi Mârza, Gherman 1989, p. 91.

³¹ *Ibidem*, p. 37.

³² Ghibu 1975, p. 109.

Abrevieri bibliografice

- Albu 1944 - Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, Tipografia „Lumina”, 1944.
- B.R.V. - *Bibliografia românească veche*, București, vol. I, București, 1903.
- Cartoian 1980 - Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980.
- Cândea 1979 - Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.
- Demény, Demény 1986 - Lajos Demény, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, București, 1986.
- Dumitran, Gudor 2000 - Ana Dumitran, Gudor Botond, *Activitatea culturală românească sub patronajul spiritual al Reformei*, în vol. Ana Dumitran, Gudor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000.
- Gheție 1967 - Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974.
- Gheție 1978 - Ion Gheție, *Istoria limbii române literare*, București, 1978.
- Gheție, Mareș 1985 - Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
- Ghibu 1975 - Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, 1975.
- Istoria învățământului din România*, vol. I, 1983.
- Lupaș 1940 - Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, Cluj, 1940.
- Mârza, Gherman 1989 - Eva Mârza, Mihai Gherman, *Studiu filologic*, în *Bucoavna, Bălgrad, 1699 – ediție critică*, Episcopia Ortodoxă Română, Alba Iulia, 1989.
- Mârza, Călugăru 1989 - Iacob Mârza, D. Călugăru, *Însemnătatea didactică a Bucoavnei de la Bălgrad*, în *Bucoavna, Bălgrad, 1699 – ediție critică*, Episcopia Ortodoxă Română, Alba Iulia, 1989.
- Oltean 1989 - Vasile Oltean, *Școala românească din Șcheii Brașovului*, București, 1989.
- Radosav 1997 - Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, 1997.